

Зелянко В.У.,
дактарант Нацыянальнага інстытута адукацыі,
кандыдат педагагічных навук, дацэнт

ПЕРАЕМНАСЦЬ У ВЫВУЧЭННІ ПРАВІЛ БЕЛАРУСКАЙ ОРФАГРАФІІ ВА ЁСТАНОВАХ АГУЛЬнай СЯРЭДняй АДУКАЦЫІ

В статье с позиции реализации в обучении принципа преемственности определяются группы правил, изучаемых на разных ступенях общего среднего образования. Характеризуются приемы, обеспечивающие осознание учащимися процессуальной сущности орфографических правил. Выявляются недостатки, связанные с подачей лингвистической информации в орфографических правилах.

Ключевые слова: содержание обучения орфографии, орфографические правила, процессуальная сущность правила, способы орфографических действий.

In this article defines groups of rules, studied at different stages of secondary education from the standpoint of the implementation of continuity principle in education process. It characterized techniques to ensure awareness of students the procedural nature of spelling rules. The article identified shortcomings associated with the filing of linguistic information in spelling rules.

Keywords: content of teaching spelling, spelling regulation rules, the procedural nature of rules, ways of spelling action.

З пазіцыі рэалізацыі ў навучанні агульнадыдактычнага прынцыпу пераемнасці, сутнасць якога заключаецца ў «паслядоўнасці, сістэматычнасці размяшчэння матэрыялу, у апоры на вывучанае і на дасягнуты вучнямі ўзровень моўнага развіцця, у перспектыўнасці вывучэння матэрыялу, ва

ўзгодненасці ступеней і этапаў вучэбна-выхаваўчай работы» [1, с. 170], арфаграфічныя правілы, што вывучаюцца на розных ступенях агульнай сярэдняй адукацыі, падзяляюцца на дзве групы:

1) правілы, якія складаюць змест навучання арфаграфіі на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі;

2) правілы, вывучэнне якіх прадугледжана на II і III ступенях агульнай сярэдняй адукацыі і якія не разглядаюцца ў пачатковай школе.

У межах першай групы арфаграфічных правіл можна вылучыць дзве падгрупы:

а) правілы, зместавую сутнасць якіх вучні цалкам засвойваюць на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі;

б) правілы, зместавае «ядро» якіх вывучаецца ў пачатковай школе, а на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі адбываецца прырашчэнне арфаграфічнай тэорыі.

Найбольшую цяжкасць уяўляе рэалізацыя прынцыпу пераемнасці паміж I і II ступенямі агульнай сярэдняй адукацыі, на што не раз звярталі ўвагу педагогі і псіхологі, у прыватнасці В.В. Давыдаў: «Пры распаўсюджванні навучання за межы пачатковых класаў не выдзяляюцца... асаблівасці і спецыфіка наступнай ступені... У любой дыдактыцы і методыцы можна знайсці палажэнне аб тым, што ў сярэдніх класах “ускладняецца змест”, “павялічваецца аб’ём” ведаў, якія атрымліваюць дзеці... Аднак тут не разбіраюцца падрабязна ўнутраныя змены “зместу і формы” навучання. Гэтыя змены апісваюцца толькі як колькасныя, без выдзялення... якаснай своеасаблівасці ведаў» [2, с. 2–3].

Прааналізуем з пункта гледжання «якаснай своеасаблівасці» фармулёўкі асобных арфаграфічных правіл у падручніках і вучэбных дапаможніках для I і II ступеней агульнай сярэдняй адукацыі.

Так, група правіл, зместавую сутнасць якіх вучні цалкам засвойваюць у пачатковай школе, нешматлікая. Гэта правілы абазначэння мяккасці зычных на пісьме з дапамогай літар *i, e, ё, ю, я* і мяккага знака; правапісу галосных пасля

няпарных цвёрдых зычных; правапісу раздзяляльнага мяккага знака. Іх фармулёўкі ў падручніку для II класа (раздзел «Гукі і літары») фактычна супадаюць з фармулёўкамі, прыведзенымі ў вучэбным дапаможніку для V класа (раздзел «Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія») (табліца 1).

Табліца 1. – Правіла правапісу галосных пасля няпарных цвёрдых зычных

Падручнік для II класа [3, с. 28]	Вучэбны дапаможнік для V класа [4, с. 15]
Тэма «Няпарныя цвёрдыя зычныя гукі. Правапіс слоў з імі»	Тэма «Зацвярдзелыя зычныя, іх вымаўленне і правапіс»
Пасля літар <i>р, ж, ш, ч, ц</i> і спалучэння літар <i>дж</i> пішуцца <i>а, о, у, ы, э: шафа, жолуд, рука, цыбуля, рэха, джэм.</i>	Пасля зацвярдзелых зычных пішуцца літары <i>а, о, у, ы, э: рака, жолуд, пажурыць, цыкуль, шэлест.</i>

З табліцы відаць, што змест правіла правапісу галосных пасля няпарных цвёрдых зычных у V класе не пашыраецца ў параўнанні з II класам. Адрозненне заключаецца толькі ў тым, што ў пачатковай школе гукі [р], [ж], [ш], [ч], [дж], [ц] называюць няпарнымі цвёрдымі зычнымі, а пачынаючы з V класа – зацвярдзелымі. Выконваючы практыкаванні, пяцікласнікі вучацца прымяняць згаданае правіла пры напісанні новых слоў (*пачэсны, брашура, журы, старажытны* і інш.).

Найбольш шматлікай у школьным курсе беларускай мовы з’яўляецца група правіл, зместавую аснову якіх вучні засвойваюць у пачатковай школе, а на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі адбываецца прырашчэнне лінгвістычнай інфармацыі. У гэтую групу ўваходзяць правілы правапісу галосных *о, э – а; е, ё – я; парных звонкіх і глухіх зычных; літар (спалучэнняў літар) д–дз, т–ц; літар у і ў; падоўжаных зычных; канчаткаў назоўнікаў (у IV класе вучні вызначаюць склонавыя канчаткі назоўнікаў з апорай на табліцу) і інш.* На думку Л.П. Падгайскага, «большасць арфаграфічных правіл, заснаваных на фанетычным прынцыпе правапісу, даступна для ўсвядомленага і трывалага засваення ў пачатковых класах» [5, с. 81]. На наступнай ступені

навучання да зместавага «ядра» правіла дадаюцца арфаграфічныя звесткі, што ўяўляюць сабой:

а) тэрміналагічныя ўдакладненні (табліца 2)

Табліца 2. – Правіла правапісу глухіх, звонкіх і санорных зычных

Падручнік для II класа [3, с. 43]	Вучэбны дапаможнік для V класа [4, с. 7]
Тэма «Звонкія і глухія зычныя гукі. Іх абазначэнне на пісьме»	Тэма «Глухія, звонкія і санорныя зычныя, іх вымаўленне і правапіс»
Для праверкі слоў з парнымі звонкімі і глухімі зычнымі на канцы і ў сярэдзіне слова трэба змяніць слова так, каб пасля зычнага стаяў галосны гук: <i>сцэжка – сцэжачка, кашка – каша.</i>	У беларускай мове няма слоў з парнымі звонкімі і глухімі зычнымі, напісанне якіх патрабуе асаблівай увагі. У такіх выпадках на дапамогу заўсёды гатовы прыйсці праверачныя словы з галоснымі ці санорнымі зычнымі, перад якімі любы невыразны гук вымаўляецца выразна, і адразу становіцца зразумелым, якой літарай патрэбна перадаць яго на пісьме: <i>кні..ка (ж ці ш?) – кніжачка, кніжцы – кніжка; про..ьба (з ці с?) – прасіць – просьба.</i>

(у V класе з тэксту практыкавання вучні даведваюцца, што праверачнымі могуць быць словы, у якіх пасля парнага звонкага ці глухога зычнага стаіць не толькі галосны гук, але і санорны зычны);

б) выключэнні з правіла (табліца 3)

Табліца 3. – Правіла правапісу падоўжаных зычных

Падручнік для II класа [3, с. 53, 55]	Вучэбны дапаможнік для V класа [4, с. 30–31]
Тэма «Падоўжаныя зычныя гукі. Іх абазначэнне на пісьме»	Тэма «Падоўжаныя зычныя, іх вымаўленне і правапіс»
Падоўжанае вымаўленне гукаў на пісьме перадаецца дзвюма літарамі: <i>Палессе, збожжа, зацішыа.</i> Падоўжаны гук [дз'] на пісьме абазначаецца спалучэннем літар <i>ддз</i> : <i>разводдзе, ладдзя.</i>	Фанетычнае падаўжэнне гукаў на пісьме перадаецца дзвюма літарамі: <i>падарожжа, раздолле, узвышыа, Наталля, Тацяна, Усціння</i> і інш.; але: <i>Ілья, Касьян, Ульяна, Юльян</i> і вытворныя ад іх: <i>Ільін, Касьянаў, Емяльянаў, Ульянаў</i> і інш. Падоўжаны гук [дз'] на пісьме перадаецца спалучэннем літар <i>ддз</i> : <i>меддзю, разводдзе, стагоддзе.</i> У запазычаных словах зычныя гукі не

	падаўжаюцца: <i>алея, калона, каса, Эла, Эма</i> . Выключэнне: <i>ванна, мадонна, манна, панна, саванна, Жанна, Ганна, Сюзанна</i> .
--	---

(у вучэбным дапаможніку для V класа тэкст правіла змяшчае новую для вучняў інфармацыю пра тры групы слоў-выключэнняў: а) *Лья, Ульяна* і інш.; б) запазычаныя словы, у якіх не адбываецца падаўжэння; в) запазычаныя словы, у якіх пішуцца падвоеныя літары);

в) *новую для вучняў тэарэтычную інфармацыю* (табліца 4)

Табліца 4. – Правіла правапісу прыназоўнікаў

Падручнік для II класа [3, с. 85]	Вучэбны дапаможнік для VII класа [6, с. 168]
Тэма «Прыназоўнік»	Тэма «Прыназоўнікі простыя, складаныя і састаўныя, іх правапіс»
Прыназоўнікі пішуцца асобна ад іншых слоў у сказе.	Прыназоўнікі пішуцца асобна ад тых слоў, перад якімі яны стаяць. Складаныя прыназоўнікі <i>з-за, з-над, з-пад, па-за, па-над, з-па-над, з-па-за</i> пішуцца праз злучок. Але: прыназоўнік <i>паўз</i> пішацца разам. Прыназоўнікі <i>аб, перад, над, пад</i> перад займеннікам <i>мне (мною)</i> пішуцца з дадатковым <i>а: аба мне, перада мною</i> . Замест прыназоўніка <i>ў</i> ужываецца яго варыянт <i>ва</i> перад словамі, якія пачынаюцца з <i>у: ва ўніверсітэце, ва ўсіх</i> . Перад словамі, якія пачынаюцца спалучэннем зычных, першы з якіх <i>з, с, ш, ж, м</i> , замест прыназоўніка <i>з</i> вымаўляецца і пішацца яго варыянт <i>са: са мною, са школы</i> . Састаўныя прыназоўнікі пішуцца <i>ў</i> два або тры словы.

(у VII класе звесткі аб правапісе прыназоўнікаў істотна пашыраюцца ў сувязі з засваеннем вучнямі марфалагічных паняццяў *складаныя прыназоўнікі, састаўныя прыназоўнікі, займеннік, варыянт прыназоўніка*).

Групу арфаграфічных правіл, вивучэнне якіх прадугледжана на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі і якія не разглядаюцца ў пачатковай школе, складаюць правілы правапісу спалучэнняў *іё (ыё), ія (ыя), іе (ые)* у запазычаных

словах, свісцячых і шыпячых зычных, прыстаўных зычных і галосных (V клас, раздзел «Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія»), правапісу літар *i, й, ы* пасля прыставак, складаных слоў (VI клас, раздзел «Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія»), а таксама большасць правіл правапісу слоў розных часцін мовы: правапіс прыметнікаў з суфіксам *-ск-*; правапіс *-н-, -нн-* у прыметніках; правапіс лічэбнікаў розных разрадаў і г.д. (VI–VII класы, раздзел «Марфалогія і арфаграфія»).

На III ступені агульнай сярэдняй адукацыі пры вывучэнні раздзелаў «Фанетыка і арфаэпія. Арфаграфія і культура маўлення», «Марфемная будова слова. Словаўтварэнне і арфаграфія. Культура маўлення», «Марфалогія і арфаграфія. Культура маўлення» (X клас) адбываецца замацаванне і сістэматызацыя ведаў пра арфаграфічныя нормы беларускай мовы, удасканаленне правапісных уменняў і навыкаў у аспекце культуры маўлення.

У цэлым змест навучання арфаграфіі на II і III ступенях агульнай сярэдняй адукацыі не патрабуе перагляду ў плане наменклатуры правіл. Разам з тым варта ўключыць у раздзел «Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія» (V клас) правіла напісання спалучэнняў зычных *зн, нц, рц, рн, сн, сл*, паколькі словы, правапіс якіх адпавядае названаму правілу (*позна, сонца, сэрыца, карысны, шчаслівы* і інш.), дастаткова часта ўжываюцца ў пісьмовым маўленні вучняў.

Вывучэнне новых для школьнікаў арфаграфічных правіл арганізуецца як работа з навукова-вучэбным тэкстам лінгвістычнага зместу і, паводле Л.Г. Ларыёнавай, уключае тры этапы:

- *прапедэўтычны* (першапачатковае знаёмства са зместам правіла);
- *асноўны* (усведамленне моўнай сутнасці правіла);
- *кантрольна-навучальны* (агульная ацэнка фактычнага разумення школьнікамі сутнасці правіла і падрыхтоўка да творчага авалодання вывучаным матэрыялам) [7, с. 23–24].

Як сведчыць адукацыйная практыка, веданне вучнямі фармулёвак арфаграфічных правіл яшчэ не гарантуе беспамылковага пісьма. Для таго каб правіла стала кіраўніцтвам да дзеяння, неабходна навучыць школьнікаў «правілаадпаведнаму спосабу дзеяння» (Д.М. Богаяўленскі). Так, веданне азначэння паняцця *сінонімы* не забяспечвае прымянення на практыцы правіла правапісу *не (ня)* з рознымі часцінамі мовы (*не (ня)* пішацца разам, калі назоўнік, прыметнік, прыслоўе можна замяніць сінонімамі без прыстаўкі *не (ня)*). Каб вызначыць, як пісаць *не* –разам ці асобна – з канкрэтным назоўнікам, прыметнікам, прыслоўем, вучні павінны авалодаць спосабам падбору сінонімаў да слоў. Таму пры вывучэнні арфаграфічнага правіла важна «ўказаць адэкватны правілу спосаб дзеяння, прымальны для канкрэтнага этапу навучання» [8, с. 30]. Невыпадкова ў сучаснай дыдактыцы спосабы дзейнасці (у форме ўменняў дзейнічаць па ўзоры) уключаюцца ў састаў зместу навучання разам з вопытам пазнавальнай дзейнасці (ведамі), вопытам творчай дзейнасці (уменнямі прымаць нестандартныя рашэнні ў праблемных сітуацыях), вопытам эмацыянальна-каштоўнасных адносін да свету (асобаснымі арыентацыямі) [9, с. 159].

Авалоданню спосабамі арфаграфічных дзеянняў спрыяе практыкаарыентаваны выклад арфаграфічнай тэорыі. Ахарактарызуем прыёмы, што забяспечваюць усведамленне вучнямі працэсуальнай сутнасці арфаграфічных правіл.

1. Уключэнне ў тэкст правіла інструкцыі (рэкамендацыі) па яго прымяненні або самастойнае складанне вучнямі такіх інструкцый. Напрыклад, пасля разгляду схемы, якая адлюстроўвае правапіс назоўнікаў з суфіксамі *-ак-*, *-ык-* (*-ік-*), вучням даецца заданне: «Сфармулуйце вывад: што неабходна зрабіць, каб не памыліцца ў напісанні суфіксаў *-ак-*, *-ык-* (*-ік-*)?» [10, с. 90].

2. Візуалізацыя інфармацыі, змешчанай у тэксце арфаграфічнага правіла, у выглядзе схемы, якая парадае паслядоўнасць разумовых дзеянняў пры выбары нарматыўнага напісання. Так, вучэбны дапаможнік для VI класа

ўключае схемы, што адлюстроўваюць правілы правапісу назоўнікаў з суфіксамі *-ачк-*, *-ечк-* [10, с. 91], *не (ня)* з назоўнікамі [10, с. 98] і прыметнікамі [10, с. 146] і інш., выступаючы «сродкам перадачы інфармацыі, асновай для яе ўзнаўлення і разгортвання» [11, с. 94].

3. Выкарыстанне ўзору разважання, які накіроўвае пошук правільнага напісання праз зварот да тэксту правіла. Напрыклад, пасля вывучэння правіла правапісу *не (ня)*, *ні* з прыслоўямі пры выкананні практыкавання прапануецца наступны ўзор разважання: «*Сава нечакана вылецела з-за майго будана* (Р. Ігнаценка). Прыслоўе *нечакана* пішацца разам, таму што слова можна замяніць сінонімам без прыстаўкі *не-* – *раптоўна*» [6, с. 129].

Пералічаныя прыёмы спрыяюць не толькі асэнсаванню вучнямі паслядоўнасці аперацый, якія трэба выканаць, каб рашыць арфаграфічную задачу, але і развіццю камунікатыўных якасцей маўлення – правільнасці, дакладнасці, лагічнасці, дарэчнасці і інш.

У выніку аналізу фармулёвак арфаграфічных правіл, змешчаных у вучэбных дапаможніках для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі, намі выяўлены асобныя недахопы, звязаныя з падачай лінгвістычнай інфармацыі:

- адсутнасць у фармулёўцы правіла ўказання на спосаб арфаграфічнага дзеяння (напрыклад, фармулёўка правіла па тэме «Свісцячыя і шыпячыя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс» змяшчае звесткі пра асаблівасці вымаўлення свісцячых і шыпячых зычных, аднак не ўказвае, як прымяніць правіла на пісьме: «У словах свісцячыя гукі перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя, а шыпячыя гукі перад свісцячымі – як свісцячыя: *перанісчык* – *перані[ш]чык*, *накладачцы* – *наклада[ц]цы*» [4, с. 10]);

- выкарыстанне ў якасці ілюстрацый слоў, семантыка якіх можа быць незразумелай для вучняў пэўнага ўзросту (так, правіла правапісу *і, й, ы* пасля прыставак уключае слова-ілюстрацыю *субынспектар* [4, с. 125], якое школьнікі не ўжываюць у маўленні і значэнне якога не раскрываецца ў «Тлумачальным слоўніку», змешчаным у вучэбным дапаможніку);

▪ недастатковасць або недакладнасць арфаграфічных звестак (напрыклад, у правіле правапісу галосных *о, э, а* паведамляецца, што «пасля гукаў [ж], [ш], [дж], [ч], [р], [д], [т] і цвёрдага [ц] пішацца *э*: *жэлацін, чэмпіён, шэдэўр, рэспубліка, тэніс, ордэн, цэлафан*» [12, с. 146], аднак аўтары вучэбнага дапаможніка не ўдакладняюць, што ў гэтым выпадку літара *э* супрацьпастаўляецца яе «пары» – літары *е*, а не літары *а*, як гэта можна зразумець з назвы параграфа – «Вымаўленне і правапіс галосных *о, э, а*»; у выніку ў вучняў можа ўзнікнуць пытанне: чаму ў словах *жалеза, шаптаць, чарапахы, цана* і інш. пасля вышэйназваных зычных пішацца не літара *э*, як сказана ў правіле, а літара *а*?);

▪ празмерна аб'ёмная фармулёўка арфаграфічнага правіла (так, тэкст правіла правапісу прыметнікаў з суфіксам *-ск-* займае 3/4 старонкі вучэбнага дапаможніка [10, с. 139], што істотна ўскладняе асэнсаванне вучнямі сутнасці правіла і яго запамінанне).

Такім чынам, аналіз арфаграфічных правіл, якія складаюць змест навучання беларускай арфаграфіі на розных ступенях агульнай сярэдняй адукацыі, дазваляе канстатаваць не толькі колькасныя прырашчэнні (павелічэнне колькасці арфаграфічных правіл на II ступені ў параўнанні з пачатковай школай), але і якасныя прырашчэнні (павелічэнне аб'ёму арфаграфічных звестак у межах аднаго правіла). Улічваючы, што правіла для вучняў павінна быць кіраўніцтвам да дзеяння, неабходна ў працэсе вывучэння правіла забяспечыць усведамленне школьнікамі яго зместавай моўнай (фанетычнай, семантычнай, словаўтваральнай, марфалагічнай) асновы і працэсуальнай сутнасці (авалоданне спосабамі арфаграфічных дзеянняў).

Спіс цытаваных крыніц

1. Львов, М.Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка : пособие для студентов пед. вузов и колледжей / М.Р. Львов. – М. : Изд. центр «Академия» ; Высшая школа 1999. – 272 с.

2. Давыдов, В.В. Анализ дидактических принципов традиционной школы и возможные принципы обучения ближайшего будущего / В.В. Давыдов // Психологические особенности выпускников средней школы и учащихся профессионально-технических училищ [Электронный ресурс]. – 1974. – Режим доступа : <http://evgenysavin.ucoz.ru/load/6>. – Дата доступа : 11.12.2013.

3. Свірыдзенка, В.І. Беларуская мова : падручнік для 2 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з рус. мовай навучання : у 2 ч. / В.І. Свірыдзенка. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2015. – Ч. 2. – 128 с.

4. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 5 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / В.П. Красней [і інш.]. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2014. – Ч. 2. – 160 с.

5. Падгайскі, Л.П. Методыка беларускай мовы (Граматыка і правапіс). I–III класы / Л.П. Падгайскі. – Мінск : Народная асвета, 1981. – 176 с.

6. Валочка, Г.М. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 7 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М. Валочка, С.А. Язерская. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2015. – 271 с.

7. Ларионова, Л.Г. Коммуникативно-деятельностный подход к изучению орфографических правил в средней школе : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.02 / Л.Г. Ларионова ; Орловский гос. ун-т. – Орел, 2005. – 36 с.

8. Разумовская, М.М. Методика обучения орфографии в школе / М.М. Разумовская. – М. : Просвещение, 1992. – 192 с.

9. Краевский, В.В. Основы обучения. Дидактика и методика : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В.В. Краевский, А.В. Хуторской. – 2-е изд. – М. : Изд. центр «Академия», 2008. – 352 с.

10. Красней, В.П. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 6 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання /

В.П. Красней, Я.М. Лаўрэль, С.Р. Рачэўскі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2015. – 319 с.

11. Васюковіч, Л.С. Лінгваметадычная канцэпцыя вучэбнага тэксту: рэтраспектыўны, тэарэтыка-аналітычны і практыка-арыентаваны аспекты : манаграфія / Л.С. Васюковіч. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 192 с.

12. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 5 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / В.П. Красней [і інш.]. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2014. – Ч. 1. – 160 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ